

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.45>

UOT: 82-3.512.162

Vüqar Əhməd

*Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 117
e-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru*

KLASSİK AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA RƏMZLƏRİN MƏNASI VƏ TƏSƏVVÜF ANLAYIŞI

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin irfan və fəlsəfi düşüncə ənənəsinə malikdir. Bu ənənə İmadəddin Nəsimidən Əliağa Vahidə qədər uzanan poetik xətt boyunca “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinin bədii ifadəsi kimi formalaşmışdır. Bu xəttin əsas xüsusiyyəti insanı ilahi həqiqətin daşıyıcısı kimi dərk etmək və dünyanı rəmzlər vasitəsilə mənəvi güzgü kimi təqdim etməkdir.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı bu irfani ənənənin əsas təməlini təşkil edir. Onun poeziyasında insan ilahi varlığın yer üzündəki təzahürü kimi təqdim olunur. Şairin poetik sistemində “üz”, “nöqtə” və “sirr” kimi rəmzlər hürufilik və təsəvvüf ideyalarının ifadəsinə xidmət edir və insanın ilahi mahiyyətini ön plana çıxarır.

Bu irfani xətti Məhəmməd Füzuli eşq fəlsəfəsi ilə daha da dərinləşdirmişdir. Onun əsərlərində “gül”, “bülbul”, “Məcnun” kimi rəmzlər ilahi gözəllik, aşiq ruh və kamil insan ideyasını ifadə edir. Füzulidə eşq insanın mənəvi kamilləşmə yolunun əsas vasitəsi kimi təqdim olunur.

XIX əsrdə Seyid Əzim Şirvani klassik təsəvvüf rəmzlərini qoruyaraq onları daha realist və ictimai müstəviyə gətirmişdir. Onun yaradıcılığında “mey” və “meyxanə” rəmzləri ilahi eşqin və mənəvi paklığın simvolu kimi işlədilir.

XX əsrin əvvəllərində Mirzə Ələkbər Sabir klassik rəmzləri satirik məzmunla yenidən şərh edərək cəmiyyətin mənəvi problemlərini ifşa etmişdir. O, insanın oyanışını sosial və intellektual inkişafı ilə əlaqələndirmişdir.

Bu ənənə Hüseyn Cavid yaradıcılığında romantik-fəlsəfi dramaturgiya ilə davam etmiş, nəhayət Əliağa Vahid klassik qəzəl poetikasını xalq dilinə yaxınlaşdıraraq onu yaşatmışdır. Beləliklə, bu şairləri birləşdirən əsas xətt insanın mənəvi ucalığını və ilahi eşq ideyasını tərənnüm edən ortağ irfani dünyagörüşüdür.

Açar sözlər: Saqi, mey, ilahi eşq vəhdəti-vücut, kamil insan, zahid, mürşid

Giriş

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı sadəcə bədii söz sənəti deyil, insan ruhunun kamilləşmə yolunu göstərən dərin bir fəlsəfədir. Nəsimidən Vahidə qədər uzanan bu mənəvi zəncir, insanın ilahi mahiyyətini dərk etmək və maddi aləmin qəfəsindən qurtulmaq qayəsini daşıyır. Təsəvvüf bu dahiləri birləşdirən ortağ bir dildir ki, burada işlədilən hər bir rənz batini bir həqiqətə işarə edir. “mey” ilahi elmin və eşqin nəşəsi, “saqi” mənəvi rəhbər, “şəm” isə Yaradanın nurudur. Bu simvollar vasitəsilə şairlərimiz insanın öz daxili aləmindəki Tanrını tapmasını və nəfs üzərində qələbə çalmasını vəsf etmişlər.

Sosializm dönməndə klassik şairlərimizin rəmzlərdən istifadə etməsini, sovet tənqidçiləri “epiqonçuluq” adlandırmış, eyni zamanda bu fitri istedad sahiblərinin külliyətini sxolastik, yəni çürümüş ədəbiyyat kimi təhlil etmişlər.

Uzun illər boyu sosializm realizminin dar çərçivələri və ateist təfəkkür bu zəngin irsi təhrif etməyə çalışmışdır. Klassiklərimizin irfani düşüncələri materialist prizmadan keçirilərək, onların uca idealları dünyəvi və bayağı meyillər kimi qələmə verilmişdir. “Saqınamə” kimi ali fəlsəfi janrlar sadəcə məişət mövzusu kimi təqdim olunmuş, Nəsiminin “Ənəlhəq” həyqırışı isə dini inkar edən bir üsyan kimi yozulmuşdur. Halbuki bu dahilərin yaradıcılığı bir-birini tamamlayan vahid bir təkamül yoludur: Nəsiminin ruhu, Füzulinin qəlbi, Şirvaninin maarifçiliyi və Vahidin xalq dili Hüseyn Cavidin romantik fəlsəfəsində ən yüksək zirvəsinə çatmışdır.

Onlar sübut etdilər ki, kamil insan olmaq üçün ruhun azadlığı və eşqin hakimiyyəti mütləqdir. Cavid isə bu zənciri müasir dövrə bağlayaraq xəbərdarlıq etdi ki, mənəviyyatdan qopan insan iblisə çevrilir. Bu şairlərin poetik irsi Azərbaycan türkcəsinin qüdrətini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də xalqımızın minillik hikmət xəzinəsidir. Bu gün bu irsi düzgün anlamaq, bizi keçmişimizə bağlayan o mənəvi kökləri yenidən kəşf etmək deməkdir. Bu şairlər bizə cismin faniliyini, lakin ruhun və sözün əbədiyini miras qoymuşlar. Bu mənəvi zəncir bu dahilərin yaradıcılığında günəş şəfəqləri kimi parlayaraq ədəbiyyatımızın üzərinə şölə salır.

Məhəmməd Füzulinin Rəməl bəhrində qələmə aldığı məşhur qəzəli aşiqin sonsuz ızdırabını və sevgilinin laqeydliyini kainat miqyasında təsvir edir. Onun ahı göyləri yandırsa da, öz ümid çırağının yanmaması bəxtin qaranlığından xəbər verir.

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı? [2]*

İmadəddin Nəsiminin rəcəz bəhrində İrfani fəlsəfənin zirvəsi olan bu misralarda insan Allahın təzahürü kimi təqdim olunur. Şair ruhun maddi ələmə (məkan və zamana) sığmayacaq dərəcədə uca olduğunu bəyan edir.

*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkana sığmazam.
Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhi-bəyana sığmazam [4, s.136].*

Seyid Əzim həm irfani, həm lirik, həm də satirik dahi idi. O, həcəz bəhrində ələmə aldığı bu misralarda nadanlıqı tənqid edərək insanı elmin və sənətin qədrini bilməyə çağırır.

*Guş qıl, ey ki, bilirsən özünü əhli-nəzər,
Gər deyilsən eşşək, andan elə bir kəsbi-hünər.
Aləmdə səsü küyüm var mənəm,
Gəl gör nə gözəl hürufatım var mənəm [6, s.232].
Bəsdir, bu qədər naz ilə öldürdün aləmi,
Dünya verilməyib, gözəl, ixtiyarına.
Bir gün gələr ki, sən də düşərsən bu dərdə,
Tab eyləməzsən aşiqinin ah-zarına [7, s.160].*

Burada Vahid klassik qəzəl ənənəsini xalq dilinə yaxınlaşdırıb. O, gözələ xatırladır ki, gənclik və gözəllik keçicidir, hər şeyin bir sonu var.

*Hər kəs əkdiyini bir gün biçəcək.
Zülmətin ömrü də çox sürməyəcək,
Nurlu bir sabah mütləq gələcək [1, s.56].*

Cavid fəlsəfəsində ümid və işıq hər zaman qaranlığa qalib gəlir. Bu misralarda şair insanın öz əməllərinə görə məsuliyyət daşdığını (əkdiyini biçmək) və ictimai ədalətin gec-tez bərqərar olacağını vurğulayır.

Bu misralar şairin dramatik əsərlərindəki heca vəznli parçalardan fərqli olaraq, klassik ruhda, Rəməl bəhrində yazılmış parçaların fəlsəfi davamıdır.

Azərbaycanın klassik şairlərinin yaradıcılıq əlaqəsi: Vahid bir ruhun təkamülü

Bu beş dahi sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini təmsil etsələr də, onlar arasında bir “mənəvi estafet” mövcuddur:

Nəsimi və Füzuli (irfan və eşq): Nəsiminin “mənəm” fəlsəfəsi Füzulinin ilahi eşqində daha lirik və bəşəri bir rəng almışdır. Nəsimi insanın Tanrı ilə eyniliyini hayqırırdısa, Füzuli o ucalığa çatmaq üçün çəkilən dərdi vəsf edirdi.

Şirvani (Körpü): Seyid Əzim Şirvani klassik Füzuli məktəbini XIX əsrə daşdı. O, həm Füzuli kimi aşiqanə qəzəllər yazır, həm də Nəsimi kimi cəhalətə qarşı üsyan edirdi. O, klassik şeiri realizmə hazırlayan keçid nöqtəsi oldu.

Vahid (Xalqın Səsi): Əliağa Vahid bu mürəkkəb klassik dili sadələşdirərək küçüyə, xalqa, sadə insana çatdırdı. O, Füzuli ənənəsini modern dövrdə yaşadan ən böyük ustad oldu.

Hüseyn Cavid (Fəlsəfi Zirvə): Cavid isə bütün bu ənənələri (Füzulinin lirizmini, Nəsiminin diktəsini, Şirvaninin maarifçiliyini) toplayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında Romantizm məktəbini qurdu. Cavid şeiri sadəcə duyğu deyil, həm də dərin kainat fəlsəfəsidir.

Nəsimi ruh, Füzuli qəlb, Şirvani dil, Vahid nəfəs, Cavid isə bu zəncirin təfəkkür zirvəsidir. Onların hamısını birləşdirən ortağ nöqtə isə Azərbaycan türkcəsinin qüdrəti və İnsan amilinə verilən dəyərdir.

Nəsimi (vəhdəti-vücut): Onun üçün insan Allahın güzgüsüdür. “Məndə sığar iki cahən” deməklə, insanın maddi aləmdən uca, ilahi bir mahiyyət daşdığını bildirir. Bu, təsəvvüfün ən cəsur mərhələsidir.

Füzuli (ilahi eşq): Füzulidə təsəvvüf “fənafillah” (Allahda yox olmaq) məqamıdır. Onun çəkdiyi qəm dünyəvi deyil, Yaradana qovuşmaq həsrətidir. “Məni candan usandırdı” deyərəkən, əslində ruhun bədən qəfəsindən qurtulub əslinə dönmək istəyini nəzərdə tutur.

Şirvani (Əxlaqi Təkamül): Seyid Əzim təsəvvüfə daha çox maarifçiliklə əlaqələndirirdi. O, insanın kamil şəxsiyyətə çevrilməsi üçün nəfsi ilə mübarizə aparmasını (Cihadı-əkbər) ön plana çəkirdi.

Sabir təsəvvüfə bir “münzəvilik” (dünyadan qaçış) kimi deyil, bir “mübarizə” vasitəsi kimi görürdü. O, Füzulinin eşqini cəmiyyətin dərdlərinə yanmaqla, Nəsiminin fədakarlığını isə xalqın yolunda şam kimi əriməklə əvəz etdi. Onun irfani dünyası “Kamil İnsan” modelini real həyatda görmək istəyindən doğurdu.

Cavid (Mənəvi Azadlıq): Cavidin “İblis” və “Şeyx Sənan” əsərləri təsəvvüfün modern fəlsəfə ilə sintezidir. O, insanın eşq yolunda hər şeydən (hətta dindən, var-dövlətdən) keçərək həqiqətə çata biləcəyini göstərir.

Vahid (rindlik): Vahid klassik təsəvvüf rəmzlərini (mey, saqi, meyxanə) daha çox məcazi mənada, azad ruhun və daxili saflığın simvolu kimi istifadə edərək bu zənciri tamamlayır.

Bu dahilərin hər biri “Kamil İnsan” axtarışında idi. Mey (şərab) və meyxanə. Bu rənz Nəsimidən Vahidə qədər hamısında var, lakin bu, üzüm suyu deyil. İlahi eşqin nəşəsi, həqiqət mənəviyyətidir. İnsanı maddi aləmdən ayıraraq Allaha yaxınlaşdırən “eşq badəsi”dir. Meyxanə: Ariflər məclisi, mənəviyyət mərkəzidir. Nəsimidə mey – haqqın dərkidir; Füzulidə – qəmdən qurtuluş və mənəvi sərxoşluqdur; Vahiddə isə bu, həm də azad düşüncəli insanların toplandığı mənəvi sığınacaqdır. Şəm (Şam) və Pərvanə. Bu, aşiq və məşuq münasibətinin ən yüksək həddidir.

Şəm: Allahın nuru, ilahi gözəllikdir. Pərvanə: Maddi varlığından keçib Allahda yox olmağa (fəna) can atan aşıqdır. Füzuli deyir ki, pərvanə od yandığı üçün şamın başına dolanmır, o, nura aşıqdır. Cavid bu simvolu insan ruhunun azadlığa və işığa can atması kimi (məsələn, “uçurum”da) daha modern şəkildə istifadə edir.

Zülf (Saç).

Klassik şeirdə sevgilinin qara və uzun saçları sadəcə zahiri gözəllik deyil.

Zülf -çoxluğu, kəsrəti (maddi dünyanı) simvolizə edir. Aşiq o qara zülflərin içində azıb qalır. Allah birdir (vəhdət), amma dünya rəngbərəng və mürəkkəbdir (kəsrət). Nəsimi və Şirvani yaradıcılığında sevgilinin üzü (nuru) haqqı, zülfü isə bu dünyanın imtahanlarını təmsil edir. Göz və kirpik (xədəng/ox), göz (Nərgiz): Allahın hər şeyi görən və aşiqi özünə cəzb edən qüdrəti. Kirpik: aşiqin qəlbinə sancılan eşq oxlarıdır. Vahid qəzəllərində kirpiklərin aşiqin bağrını qan etməsi, əslində çəkilən mənəvi əzabın aşiqi saflaşdırması deməkdir. Gül: ilahi camal (Allahın gözəlliyi). Bülbül: Haqqa qovuşmaq üçün nalə edən, zikr edən arif insan. Seyid Əzim Şirvani bülbülün gülü sevməsini insanın elmi və həqiqəti sevməsi ilə eyniləşdirir. Gülün tikamı isə bu yolda çəkilən çətinliklərdir.

Dahilərin Ortaq Nöqtəsi.

Bu rəmzlər vasitəsilə onlar deyirdilər ki: *“Gözünlə gördüyün bu dünya bir pərdədir, əsl həqiqət o pərdənin arxasındakı eşqdır”*. Nəsimi bu eşqlə dar ağacına getdi, Füzuli bu eşqlə səhralara düşdü, Cavid bu eşqlə Sibir soyuğunda əyilmədi.

*Ver saki-mey, ki, məstü xərab eyləsin məni,
Təhqiqi-sirri-ələmi-ab eyləsin məni [3, s.74].*

Füzuli burada saqidən (İlahi qüdrətdən) elə bir mənəvi nəşə (mey) istəyir ki, maddi varlığını unutsun (məst olsun) və bu sayədə kainatın gizli sirlərinə (təhqiqi-sirr) vaqif olsun.

*Gətir, ey saqi, piyalə, ver mənə cami-şərab,
Kim, əzəldən canımız olmuşdu eşqinlə xərab [4, s.18].*

Nəsimi üçün Saqi ruhun əzəli mənşəyini xatırladan qüvvədir. O, ruhun hələ yaradılışdan əvvəl (əzəldən) ilahi eşqlə yoğrulduğunu bəyan edir.

*Saqi, mənə süz bircə qədərəh cami-vəfadan
Qurtar məni bu ələmi-bişərmü həyadan [7, s.28].*

Sabir yaradıcılığının erkən dövrlərində klassik irfani ənənələrə sadıq qalaraq, dünyanın keçiciliyini və insanın mənəvi ucalığını vəsf etmişdir. Onun aşağıdakı beytləri buna bariz nümunədir:

*Könül, mənsuz olan mənlikdə bir mən axtarıb tapma,
Ki, mən mənsizliyimdə mənliyi-pünhanə yetmişəm.*

Bu misralarda Sabir təsəvvüfün fundamental prinsiplərindən biri olan “Fəna” (nəfsin yox edilməsi) məqamına işarə edir. Şair deyir ki, “mən”likdən, yəni eqodan və dünyəvi istəklərdən uzaqlaşdıqda, insan öz daxilindəki həqiqi “Mən”i – ilahi zərrəni tapa bilər. “Mənliyi-pünhan” (gizli mənlik) burada insanın Allahdan ayrılmış bir parça olduğu və yenidən Ona qayıtmaq istəyini ifadə edən irfani bir rəmzdür [5, s.384].

Sabiri bu silsilədə Nəsimi və Cavidlə bağlayan cəhət, hər üç sənətkarın insanın zahiri görkəmindən daha çox, onun daxili mənəviyyətinə (ruhuna) verdiyi dəyərdir. Nəsimidə bu “ənəl-həqq” (mən Haqqam) fəryadı idisə, Sabirdə insanın cəhalətdən qurtulub mənəvi “mən”ini tapması formasında təzahür edir.

Əliağa Vahid, təsəvvüf simvolikasını müasir dövrə daşıyan sonuncu klassik qəzəl ustası kimi, öz əsərlərində fiziki eşqi mənəvi kamillik simvolu ilə birləşdirir. Onun

*Zülfün kəməndinə düşəli, ey pəri-peykər
Mən azad olmuşam hər qeyddən, hər bir bələdan*

beyti, dünyəvi bağlılıqlardan arınaraq ilahi həqiqətə çatmaq fəlsəfəsini ifadə edir [7, s.112].

Bu irfani mövzunun ən dərin nümunələrindən biridir. Vahid, klassik rəmzləri istifadə edərək Nəsimi və Füzuli ənənəsini müasir oxucuya çatdıran mənəvi bir körpüdür.

Təsəvvüf yolunda aşiq (salik) bir piyalədir, saqi isə o piyaləni dolduran elmdir. Saqi olmasa, aşiq mənəviyyət çölündə susuz qalar. Klassiklərimiz üçün Saqi həm də Peyğəmbər və ya Həzrəti Əli (Saqi-Kövsər) simvolu kimi uca bir məqamı təmsil edir.

Füzulinin bu əsəri bütövlükdə rəmzi bir saqinamədir.

*Saqi, mənə ver piyalə-piyalə,
Kim, daxil olum o nurlu xəyalə.
Bu cam ki var, ruhun qidasıdır,
Ariflər üçün eşq sədasıdır [3, s.42].*

Füzuli saqini mənəvi bir rəhbər kimi görür. O, “piyalə” dedikdə zehnin aydınlanmasını, “nurlu xəyal” dedikdə isə ilahi vəhdəti nəzərdə tutur. Şair üçün saqi dünyəvi qəmləri dağdan bir şəfadır.

*Gətir, saqi, o cami-ruhəfzanı,
Ki, andan tazə bulsun can mənani.
Mənə mey ver ki, kəşf olsun sirlər,
Gözümdən pərdə qalxsın, nurlar ensin [6, s.48].*

Şirvani saqinaməsində “mey” birbaşa mərifət (elm) simvoludur. O, saqidən elə bir feyz diləyir ki, gözündəki dünya pərdəsi qalxsın və həqiqətin nurunu görə bilsin. Bu, bir növ mənəvi oyanış çağırışıdır.

*Saqi, mənə süz o meyi-gülrəngi, amandır,
Aləmdə bütün fitnəvi-şur aşiqi-nandır.
Bir cürə ilə məst elə bu xəstə könüllü,
Çünki bu cahan əhli bütün əhli-yalandır [7, s.54].*

Vahid saqinamə ənənəsini ictimai kədərlə birləşdirir. O, dövrün yalanlarından və riyakarlığından qaçıb saqinin (mənəviyyətin) hüzuruna sığınmaq istəyir. Onun “mey” saflıq və səmimiyyət rəmzidir.

Bu əsərlərin hamısında saqi – mənə, mey – irfan, cam isə insan qəlbidir. Saqi camı doldurduqca, insan öz mənliyindən xilas olub haqqın varlığına qovuşur.

Saqinamə janrı əslində şairin kainatın sirrini, həyatın faniliyini və mənəvi ucalığı mürşidlə (saqi ilə) dialoq şəklində təqdim etdiyi ən ali janrdır.

*Saqi, mənə ver piyaleyi-mey,
Kim, gəldi fəna cahani-bey-hey.
Bir cam ilə qıl məni fəramuş,
Ta olmaya mənliyim mənə duş [3, s.102].*

Şair burada Saqidən “mənli” (eqo) yükündən qurtulmaq üçün ilahi badə istəyir. Sosialist tənqidçilərin dediyi kimi “şərab içmək” deyil, “özündən keçib haqqa qovuşmaq” arzusudur. “Mənliyim mənə duş (yük) olmasın” ifadəsi təsəvvüfün zirvəsidir.

Şirvani bu janrda həm klassik ənənəni yaşadır, həm də dövrünün nadanlığını tənqid edir.

*Gətir saqi, o meyi-paki-mənəviyyatdan,
Ki, azad eyləsin canı bu mürdə xurafatdan.
O mey ki, ruhu-paki-Əli andan olub sirab,
Odur silsileyi-eşqə verən mənada tab [6, s.18].*

Seyid Əzim açıq-aşkar bildirir ki, onun istədiyi “mey” mənəviyyat meyidir və məqsədi canı ölü xurafatlardan (cahillikdən) qurtarmaqdır. Şair burada Saqi rəmzini birbaşa mənəvi təmizliklə bağlayır.

Saqi – Mürşiddir, yol göstərəndir. Mey – elmdir, ilahi eşqdir. Məclis – vəhdət aləmidir. Sualın bu tərəfi çox önəmlidir: Sosializm dövründə bu şairləri “materialist” kimi göstərmək üçün onların Allah sevgisini “təbiət sevgisi”, saqini isə şərab paylayan kimi kiçiltməyə çalışmışlar. Lakin Füzulinin “Həft Cam” əsərini oxuyan hər kəs orada hər piyalənin bir musiqi aləti və bir mənəvi məqamla əlaqəli olduğunu görər.

Nəsiminin “mey” fəlsəfəsi – o dövrün ateist rejiminin iddia etdiyi kimi “əyləncə” deyil, “ənəlhəq” (mən haqqam) zirvəsinə gedən yolun yanacağıdır. Nəsimi üçün şərab – insanın öz ilahi mahiyyətini dərk edərkən yaşadığı mənəvi sarsıntıdır.

*İçmişik eşqin meyin, məstü ələst olmuşuq,
Canı fəda eyləyib, eşqilə bəst olmuşuq.
Surəti-məna bizik, həqqi-təala bizik,
Aləmi-la-yufraqa biz mütəfəst olmuşuq [4, s.64].*

Burada “eşqin meyi” ifadəsi birbaşa “Ələst bəzmi”nə (ruhların yaradıldığı ilk ana) işarədir. Nəsimi deyir ki, biz hələ dünya yaranmazdan əvvəl Allahın camalını görüb o eşqlə sərxoş olmuşuq. “Surəti-məna bizik” deməklə, insanın maddi bədəndən ibarət olmadığını, Allahın yer üzündəki mənası olduğunu bəyan edir. Sosialist tənqidçilərin “şərabxorluq” dediyi şey, əslində ruhun öz əzəli saflığına qayıtmasıdır. Mey – cövhərdir: Nəsimiyə görə, mey şüşənin (bədənin) içindəki ruhdur. Şüşə sınaq (ölüm), amma mey (ruh) baki qalar. Sərxoşluq – oyanışdır: Bu paradoksal bir mənə daşıyır. Sufi üçün dünya həyatı yuxudur. “mey” içib dünyadan sərxoş olmaq (maddi aləmi unutmaq) əslində həqiqətə oyanmaq deməkdir.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı Nəsimini “üsyancı materialist” kimi qələmə verirdi. Halbuki Nəsiminin meyi “şərab-təhur”dur (cənnət şərabı/mənəvi paklıq). O, “Mən haqqın camından içmişəm” deyərək, Quranın mənasına, elminə susadığını bildirirdi.

Nəsiminin faciəsi sıradan bir ölüm deyil, “sirri faş etməyin” bədəli idi. Təsəvvüfdə bir qayda var: “*Sirri-Həqqi faş edən murtəddir*”. Yəni ilahi həqiqəti dərk etməyən kütləyə o həqiqəti demək təhlükəlidir. Nəsimi isə o “mey”dən elə sərxoş olmuşdu ki, susa bilmədi.

Nəsimi deyirdi ki, Allah göylərdə deyil, insanın qəlbindədir. Sosializm dövründə bunu “ateizm” kimi qələmə versələr də, bu, əslində vəhdəti-vücuda (varlığın birliyi) ən ali nöqtəsi idi.

*Zahidin bir barmağın kəssən, dönər həqdən qaçar,
Gör bu miskin aşiqi, sökürlər, ağlamaz [4, s.44].*

Burada “Zahid” (zahiri dindar) bir damla qan görəndə qorxur, amma “mey” (eşq) badəsini içmiş Nəsimi dərisi soyulanda belə ah çəkmir. Çünki o, bədəninə sadəcə bir libas, dərisini isə köhnə bir köynək hesab edirdi. Onun üçün əsl varlıq o dərinin altındakı İlahi Ruhdur. İmadəddin Nəsiminin məşhur “Zahidin bir barmağın kəssən...” misraları onun inancına olan sadıqlığını ifadə edir.

Tarixi mənbələr və rəvayətlər deyir ki, Nəsimini edam edərkən ona “Niyə rəngin saralır?” deyə sual verirlər (çünki qan itirirdi). O isə dahi bir cavab verir:

“Mən əbədiyyət üfüqlərində doğan eşq günəşiyəm. Günəş batanda rəngi saralar ki, yenidən doğsun”.

Sosializm dönəmində Nəsimini dinə qarşı vuruşan bir inqilabçı kimi göstərirdilər. Xeyr! Nəsimi dinə deyil, dini dükana çevirən rıyaçı, saxtakar, münafiq ruhanilərə qarşı idi. O, “Mənim Allahım mənə şah damarımdan daha yaxındır” deyən Quran ayəsinin canlı təzahürü idi. “Dərisinin soyulması” – maddi qabıqdan çıxıb mənəviyyat aləminə, yəni Vəhdətə qovuşmaq simvoludur.

Bu mənəvi zəncirin son həlqəsi olan Nəsimi cəsəti ilə Cavid fəlsəfəsi arasındakı o möhtəşəm körpünü qurdu. Nəsimi insanın ilahiliyini (haqq olduğunu) hayqırırdısa, Cavid insanın həm də daxilindəki İblisi (şəri) ifşa edirdi.

Nəsimi insanı “İki cahanın sığıdığı bir varlıq” kimi ucaldırsa, Hüseyn Cavid “İblis” faciəsində insanın bu ucalıqdan necə endiyini, nəfsinə necə qul olduğunu göstərir. Cavid Nəsiminin “mənəm” dediyi o ruhu müasir dünyanın qan və qızıl ehtirası içində axtarırdı.

*İblis nədir? – Cümlə xəyanətlərə bais...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir? - İblis! [1, s.164]*

Cavid burada Nəsiminin “insan haqdır” fəlsəfəsinin tərsi olan bir acı həqiqəti deyir: Əgər insan mənəviyyatdan (o ilahi “mey”dən) uzaqlaşarsa, o, şeytandan daha təhlükəli bir varlığa çevrilər. Nəsimi dərisi soyulanda belə “Haqq” dediyi halda, Cavidin qəhrəmanları dünya malı üçün bir-birinin qanını tökür. Bu, əslində eyni bir həqiqətin iki üzüdür: Mənəviyyatsız insan – İblisdir.

Nəticə

Azərbaycanın klassik şairləri vahid bir mənəviyyat sisteminin memarlarıdır. Onların yaradıcılığında təsəvvüfi rəmzlər insanın ilahi mənşəyinə və əxlaqi ucalığına xidmət edir. Klassik irsimizi ideoloji təhriflərdən təmizləyərək dərk etmək, milli təfəkkürümüzün və ruhumuzun azadlığı üçün ən vacib şərtidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavid, H. Seçilmiş əsərləri / H.Cavid. – Bakı: Qanun, – 2021. – 320 s.
2. Füzuli, M. Leyli və Məcnun (nəsrə) / M.Füzuli. tərt. ed. kiril qrafikası ilə nəsrə çevirəni müqəd. və şərhlərin müəl. S.Əliyev – Bakı: ADPU, – 2023. – 230 s.
3. Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri / M.Füzuli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2021. – 432 s.
4. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. – Bakı: Qanun, – 2019. – 304 s.
5. Sabir, M.Ə. Hophopnamə (Tam külliyatı) / M.Ə.Sabir. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2022. – 512 s.
6. Şirvani, S.Ə. Seçilmiş əsərləri / S.Ə.Şirvani. – Bakı: Qanun, – 2021. – 304 s.
7. Vahid, Ə. Qəzəllər / Ə.Vahid. – Bakı: Qanun, – 2022. – 352 s.

Vugar Ahmad

THE SIGNIFICANCE OF SYMBOLS AND THE CONCEPT OF SUFISM IN THE WORKS OF CLASSICAL AZERBAIJANI POETS

Summary

Azerbaijani literature possesses a rich heritage of gnostic (irfan) and philosophical thought. This tradition, extending along a poetic lineage from Imadaddin Nasimi to Aliagha Vahid, evolved as the artistic manifestation of the philosophy of wahdat al-wujud (the unity of existence). The defining characteristic of this school is the perception of man as the bearer of divine truth and the representation of the material world as a spiritual mirror through the use of complex allegories.

The works of Imadaddin Nasimi constitute the foundational cornerstone of this mystical tradition. In his poetics, the human being is presented as the earthly manifestation of the Divine Being. Within the poet's symbolic system, concepts such as the "face" (rukḥ), "point" (nuqta), and "secret" (sirr) serve to articulate Hurufi and Sufi ideologies, emphasizing the primordial divine essence of man.

Muhammad Fuzuli further deepened this mystical trajectory through his philosophy of divine love (ishq). In his corpus, symbols such as the "rose" (gul), the "nightingale" (bulbul), and "Majnun" encapsulate the ideals of divine beauty, the yearning soul, and the perfect man (al-insan al-kamil). For Fuzuli, love is depicted as the primary instrument for an individual's spiritual sublimation and refinement.

In the 19th century, Seyid Azim Shirvani preserved classical Sufi symbols while transposing them onto a more realist and socio-intellectual plane. In his creative output, the metaphors of "wine" (mey) and the "tavern" (meykhana) are employed as emblems of divine ecstasy and spiritual purity.

At the dawn of the 20th century, Mirza Alakbar Sabir reinterpreted these classical symbols through a satirical lens to expose the moral and social malaise of society. He inextricably linked human awakening with social progress and intellectual enlightenment.

This tradition persisted through the romantic-philosophical dramaturgy of Huseyn Javid, and was eventually sustained by Aliagha Vahid, who preserved classical ghazal poetics by synthesizing them with the vernacular of the people. Ultimately, the unifying thread among these poets is a shared gnostic worldview that celebrates human spiritual transcendence and the concept of divine love.

Keywords: *saki saki (the cupbearer), wine (mystical wine), divine love, wahdat al-wujud (unity of existence), the perfect man (al-insan al-kamil), ascetic, murshid (spiritual mentor)*